

Een onbekend *Legenda aurea*-handschrift

Armand Berteloot, Westfälische Wilhelmsuniversität zu Münster

Samenvatting

In de handschriftenverzameling op Schloss Anholt bevindt zich een tot nu toe niet bekend handschrift met uittreksels uit de Middelnederlandse vertaling van de *Legenda aurea*. De bijdrage bevat een codicologische beschrijving van het boek en een schets van zijn inhoud en zijn geschiedenis.

Abstract

The collection of manuscripts at Anholt Castle contains a yet unknown manuscript with excerpts from the Middle Dutch translation of the *Legenda aurea*. This contribution consists of a codicological description of the book and an outline of its content and history.

Email
a.berteloot@
t-online.de

1. INLEIDING

In de door L. Schmitz in 1901 opgemaakte inventaris van de Salm-Salm'sche bibliotheek op Schloss Anholt (in Duitsland, net over de Nederlandse grens ten zuidwesten van Dinxperlo) wordt handschrift 34 in deze verzameling als volgt beschreven: "Niederdeutsches Betrachtungsbuch. Beginnt: 'van der advent'; sonst fast nur Heiligentage. Geb. Papier. 15./16. Jhdt. Oktav" (Schmitz 1901, p. 19, nr. 34). Ongetwijfeld ligt het aan deze summier formulering dat het boek tot nu toe niet herkend werd als dat wat het is, nl. een kleine verzameling van oorspronkelijk 21 hoofdstukken uit de Middelnederlandse *Gulden Legende* aangevuld met drie zogenaamde 'Sondergutlegenden'. Het handschrift wordt niet vermeld in de lijsten van W. Williams-Krapp (Williams-Krapp, 1986, p. 57-84 en 161-163) noch bij L. Scheurkogel (Scheurkogel 1990 en 1997) en mag bijgevolg als onbekend gelden. Slechts op één enkele plaats geeft het zelf iets prijs over zijn bron. In het opschrift

boven het hoofdstuk over Pasen (fol. 105v) leest men: ‘Dese historie vander verrisenisse ons heren is ghenomen wten passionael’.

Passionael is naast *Gulden Legende* een van de titels waarmee de Middelnederlandse vertaling van de zogenaamde *Legenda aurea* van de Italiaanse Dominicaan Jacopo da Varazze (Jacobus de Voragine) werd aangeduid. Dit werk ontstond omstreeks het midden van de dertiende eeuw en bestaat uit een honderdzeventigtal hoofdstukken gewijd aan heiligenlevens en andere kerkelijke feestdagen, gerangschikt ‘per circulum anni’ en in een aantal handschriften opgesplitst in een ‘winter-’ (van advent tot Pinksteren) en een ‘zomerstuk’ (van Pinksteren tot Kerkwijding). De Nederlandse vertaling dateert van het midden van de veertiende eeuw en is gemaakt door de zogenaamde “Bijbelvertaler van 1360”. Jonger onderzoek heeft aannemelijk gemaakt dat achter deze noodnaam Petrus Naghel van Aalst, een monnik uit de kartuis van Herne, schuilgaat. Naghels tekst werd talloze malen geheel of gedeeltelijk gekopieerd en bewerkt. In de noordelijke Nederlanden, met name in de buurt van Utrecht, werden delen van de tekst grondig gerevideerd, zodat men terecht van een tweede en eventueel zelfs een derde ‘redactie’ of ‘versie’ kan spreken. Of een van deze Noord-Nederlandse versies als een compleet nieuwe tweede vertaling beschouwd moet worden, is alsnog onbewezen. Vast staat in ieder geval dat er geen enkel handschrift bewaard is gebleven, dat naast bewerkingen niet ook originele stukken uit de Naghel-vertaling bevat. De Duitse onderzoeker Werner Williams-Krapp (1986) heeft de grote samenhang tussen de handschriftengroepen en redacties gevisualiseerd in een stemma, waarvan we hieronder dankbaar gebruik maken. De handschriftenlijst en het siglensysteem, die Williams-Krapp hanteert, zijn later door Leonard Scheurkogel (1997) met een aantal nieuwe vondsten uitgebreid. Zowel het Latijnse als het Nederlandse legendencorpus werden in de loop van de tijd aangevuld met diverse teksten van andere oorsprong, vaak lokale heiligenlevens, die met de term “Sondergut” worden aangeduid.

Eén van de belangrijkste desiderata van het onderzoek naar de *Gulden Legende* is nog steeds het aanleggen van een complete lijst van codicologische beschrijvingen van de tot nu toe bekende handschriften, die het mogelijk moet maken zich een beeld te vormen van de receptiegeschiedenis van dit populaire werk in de Nederlanden. Met de samenvatting van de belangrijkste gegevens over dit tot nu toe onbekende manuscript willen we een kleine bijdrage daartoe leveren. Omdat het handschrift in een precare toestand verkeert, was het helaas niet mogelijk alle wenselijke details, in het bijzonder

de watermerken in het papier, te onderzoeken zonder gevaar te lopen het boek nog meer te beschadigen.¹

2. BESCHRIJVING VAN HET HANDSCHRIFT

2.1. DE BAND

Het handschrift bevindt zich nog in zijn oorspronkelijke leren band, waarvan de rug weliswaar gebarsten, maar nog voorhanden is. De met leer overtrokken houten borden hebben dezelfde afmetingen als het boekblok : ca. 22 × 17 cm. Ze vertonen sporen van een slot en zijn op de voor- en achterkant voorzien van een identieke decoratie. Telkens drie filetlijnen vormen een rechthoek waarvan de hoeken door dubbele filetlijnen diagonaal zijn verbonden. Van het leer van het achterplat is een brede strook weggescheurd. Nadat de rug door uitdroging van het leer opengebarsten was, heeft men geprobeerd hem te herstellen. Hiertoe werd een brede strook nieuw leder op de platten genaagd. Intussen zijn de drie spijkers van het voorplat en drie van de vijf spijkers van het achterplat verdwenen, zodat de band opnieuw zeer instabiel geworden is. De vier bindingen van het boekblok zijn daarentegen grotendeels intact.

2.2. DE PERKAMENTEN SCHUTBLADEN

Het boekblok bestaat uit 122 papieren folia voorafgegaan en gevolgd door telkens één perkamenten blad. Deze perkamentbladen zijn als gevolg van inkrimping duidelijk kleiner dan het boekblok zelf (21 × 13 cm). Op de rectorant van het voorste blad is thans met blauw potlood in Arabische cijfers het nummer '34' geschreven. Dat cijfer wordt herhaald op de binnenkant van het houten voorplat, waarvan het dekblad ontbreekt. Op de versokant van dit voorste perkamenten blad staat de inhoudstafel van het handschrift. Deze bestaat uit een lijst van vierentwintig titels in zwarte inkt. Aan de rechterraand daarnaast werden de hoofdstukken met Romeinse cijfers in rode inkt genummerd. Omdat het handschrift noch gefolieerd noch gepagineerd is, zijn deze

¹ We mochten het manuscript op 24 februari 2015 ter plekke op Schloss Anholt onderzoeken. Onze hartelijke dank daarvoor gaat naar Dr. D. van Krugten en zijn medewerkers en medewerkers.

nummers het enige oriënteringsmiddel in het boek. Op bladzijden waar een nieuw hoofdstuk begint, is in de bovenmarge het betreffende hoofdstuknummer geschreven. Achter het perkamentblad met de inhoudstafel is nog de kim van een tweede perkamenten folium bewaard. Het blad met de inhoudstafel is bijgevolg het middelste van oorspronkelijk drie perkamenten bladen die aan het papieren boekblok vooraf gingen: het dekblad, dat op het voorste bord was gekleefd en compleet verloren is gegaan, het blad met de inhoudstafel op de achterkant en een derde blad, waarvan alleen een kim overblijft.

Achteraan in het handschrift bevindt zich een tweede perkamenten blad. Op de voorkant daarvan staat een kleine middeleeuwse pennenproef ('datan') en de achterkant vertoont lijmsporen, wat de conclusie toelaat dat dit blad oorspronkelijk als dekblad op het achterplat bevestigd was. Onmiddellijk vóór dit blad bevinden zich nog kleine resten van twee verdere perkamenten bladen in de vorm van smalle kimmén. Op één daarvan zijn ietwat lager dan halverwege de bladzijde de beginletters van vier tekstregels bewaard ('l', 'e', 'si' en 'in'). Vermoedelijk is dit het overblijfsel van wat ooit de laatste regels van het handschrift waren.

Legt men deze gegevens bij elkaar, dan ziet het ernaar uit dat het handschrift oorspronkelijk voor- en achteraan telkens drie perkamenten bladen heeft bevat. Daarvan is vooraan alleen het tweede met de inhoudstafel bewaard gebleven. Het eerste, dat vermoedelijk als dekblad voor het voorplat heeft gediend, is compleet verdwenen en van het derde zijn alleen luttele resten over. Achteraan is alleen het laatste van de drie bewaard gebleven. Waarschijnlijk waren de beide andere bladen nog met het slot van de laatste legende uit de legendenverzameling beschreven.

2.3. HET BOEKBLOK

2.3.1. Materiële aspecten

De beschrijving van het eigenlijke boekblok wordt bemoeilijkt door het feit dat het handschrift niet gefolieerd of gepagineerd is. De cijfers hieronder berusten op onze eigen telling, die de perkamenten bladen voor- en achteraan buiten beschouwing laat.

Het boekblok bestaat uit stevig papier, dat de eeuwen bijna onbeschadigd getrotseerd heeft. Afgezien van een aantal wormgaatjes in de onderste marge zijn geen ernstige beschadigingen vast te stellen. De rechter beneden-

hoek is met name in het laatste deel van het handschrift bleker en dunner dan de rest van de bladen. Hier en daar is het papier ook lichtjes uitgerafeld. Dit is duidelijk het gevolg van het veelvuldige ombladeren. Omdat de zware houten platten van de band dwingen tot een zeer voorzichtige omgang met het manuscript is het ons wegens het gevaar het boek verder te beschadigen niet gelukt om watermerken in het papier op te sporen. Alleen een los blad (fol. 106) kan tegen het licht gehouden worden. Hier blijkt het watermerk in de vouw van het blad gestaan te hebben, met het gevolg dat alleen het onderste gedeelte ervan bewaard is gebleven. Dit is helaas zo onduidelijk dat de identificatie ervan onmogelijk is, zodat we daaruit onder de huidige omstandigheden geen gegevens omtrent de datering van het papier kunnen afleiden. De positie van het watermerk laat echter de conclusie toe dat het papier in quarto-formaat gevouwen is.

De tekstspiegel meet ongeveer 14×9 cm. De aflijning gebeurde door middel van een dunne inktlijn. Sommige bladzijden werden eveneens met inkt gelinieerd, andere niet. Het aantal regels per blad varieert van 22 tot 30.

Omdat het boek nogal strak gebonden is, kan men de structuur ervan alleen aflezen aan de reclamanten en de touwtjes in het hart van de katernen. Onderaan rechts op de laatste bladzijde van de meeste katernen bevinden zich reclamanten of sporen daarvan. Men vindt ze op de bladen 7, 15, 23, 46, 54, 64, 72, 79, 89, 97 en 105. Deze gegevens laten de conclusie toe dat het boekblok in zijn huidige toestand is samengesteld uit elf quaternio's en drie quinio's, waarvan sommige een of meer bladen missen. De katernenformule ziet er als volgt uit: 1^7 (fol. 1r-7v ; het blad vóór fol. 1 is verdwenen), 2^8 (fol. 8-15), 3^8 (fol. 16-23), 4^7 (fol. 24-30 ; het blad tussen de folia 24 en 25 is verdwenen), 5^8 (fol. 31-38), 6^8 (fol. 39-46), 7^8 (fol. 47-54), 8^{10} (fol. 55-64), 9^8 (fol. 65-72), 10^7 (fol. 73-79; het blad vóór fol. 73 is verdwenen), 11^{10} (fol. 80-89), 12^8 (fol. 90-97), 13^8 (fol. 98-105), 14^7 (fol. 106-112 ; het blad vóór fol. 106 en de twee bladen na 112 zijn verdwenen, blad 106 is los).

Dit overzicht laat zien dat het boek op een aantal plaatsen beschadigd is. In totaal zijn er zeven bladen losgescheurd, waarvan er zes verloren zijn gegaan. Opvallend is dat van drie katernen (de eerste, de tiende en de veertiende) telkens het eerste blad is verdwenen. Katern 4 mist het tweede blad. Het veertiende en laatste katern, een quinio, is nog sterker gehavend : hier ontbreekt niet alleen blad 1 maar ook de bladen 9 en 10, terwijl het tweede blad is losgeraakt. Omdat het veertiende en laatste katern het hoofdstuk over Pasen bevat en de inhoudstafel daarachter ook nog de legenden van sinte Maria

Magdalena en sint Eustachius vermeldt, moeten we aannemen dat er achteraan (ten minste) nog een volledig vijftiende katern met deze beide teksten verloren is gegaan.

2.3.2. Tekstuele aspecten

In de regel sluiten in een *Gulden Legende*-handschrift alle hoofdstukken naadloos aan elkaar aan. In het Anholtse manuscript is dat voor een deel anders. De kopiïst vertoont de neiging om een nieuwe legende op een nieuwe bladzijde te beginnen. De open ruimtes tussen de afzonderlijke hoofdstukken kunnen variëren van een paar regels tot anderhalf folium. De grootste lege plek zit tussen het midden van fol. 19v en f. 21r, dit wil zeggen tussen de legenden 4 en 5. Tussen de legenden 5 en 6 is de onderste helft van fol. 23v onbeschreven. Legende 9 eindigt op de vierde regel van fol. 54r, de rest van deze bladzijde en de achterkant van het blad zijn onbeschreven. Het slot van legende 18 beslaat ongeveer drie kwart van fol. 89v, de rest is onbeschreven. De leeggelaten plaatsen gaan in de regel gepaard met een verandering van het schriftbeeld en/of de kleur van de inkt, wat erop wijst dat de schrijver op deze plaatsen heeft gepauzeerd. In een aantal gevallen zijn de open ruimtes op een weinig professionele manier met golflijntjes opgevuld. Deze verschijnen hier en daar ook in de marges naast de tekst en zijn vermoedelijk door een latere gebruiker aangebracht.

Om de structuur van het handschrift en de positie van de lacunes te verduidelijken, maken we gebruik van een tabel die gebaseerd is op de inhoudstafel vooraan in het handschrift. In het overzicht hebben we de spelling van de titels genormaliseerd en de nodige hoofdletters toegevoegd. Eveneens toegevoegd is het nummer van het folium waar de betreffende tekst begint. De vier plaatsen waar de legende niet naadloos bij de vorige aansluit, hebben we in deze kolom met een asterisk gemarkeerd. Tenslotte hebben we het nummer of de nummers toegevoegd van het katern resp. de katernen waarin de legende zich bevindt. De verdwenen bladen zijn in deze kolom met een °-teken gemarkeerd.

Bij nader toezien blijken de met een asterisk gemarkeerde legenden met uitzondering van legende 5² telkens aan het begin van een nieuw katern te staan, of anders uitgedrukt: hier is de schrijver met een nieuw katern begonnen, hoewel op het einde van de vorige nog ruimte genoeg voorhanden was om verder te schrijven.

² Dit is bijzonder opvallend omdat de lacune hier met 2½ bladzijde het grootst is.

Nr.	Legendentitel	Folium	Katern
1	Vander Advente	1r	°1-2
2	Van sancte Euforcus	12v	2
3	Van sancte Vitus	14r	2-3
4	Van sancte Ignasius	15v	3
5	Van sancte Blasius	*21r	3
6	Van sancte Policarpus	*24r	4°
7	Van sancte Willibrort bisscop	27v	4-5
8	Van Alre sielen ghedencknisse	34r	5-7
9	Van sunte Adriaen	48r	7
10	Van sancte Katherinen	*55r	8
11	Van sancte Margarieta	63r	8-9
12	Van sancte Justinen	65v	9
13	Van sunte Pauwel apostel	68v	9-°10
14	Van sunte Alexis	74r	10
15	Van sunte Jacob den merteler	77v	10-11
16	Van sunte Jorijs	81r	11
17	Van sunte Vincencius	86r	11
18	Van sunte Pancracius	88v	11
19	Van sunte Pauwels bekieringhe	*90r	12
20	Van sunte Peter	95r	12
21	Van sunte Ambrosius	98r	13
22	Vander Verrisenisse ons Heren	105v	13-°14°°
23	Van sancta Maria Magdalenen	-	-
24	Van sunte Eustacius	-	-

Ook de positionering van de °-tekens is interessant. De verdwenen bladen gaan, zoals te verwachten valt, met tekstverlies gepaard. In katern 4 is door het verdwijnen van het tweede blad tussen fol. 24 en 25 een stuk tekst uit de Policarpuslegende verloren gegaan. Hetzelfde gebeurde in de Pauluslegende aan het begin van katern 10 tussen fol. 72 en 73 en in het hoofdstuk over Pasen aan het begin van katern 14 tussen fol. 105 en 106. De uitzondering bevindt zich aan het begin van het handschrift. Omdat vooraan in het eerste katern een blad verdwenen is en het huidige fol. 1 met het hoofdstuk over de advent, oftewel het eerste hoofdstuk uit de inhoudstafel, begint, rijst het vermoeden dat daar nog iets aan voorafgegaan zou kunnen zijn, bv. de proloog van de *Gulden Legende*, die wat zijn omvang betreft goed op één blad zou passen. Omdat we hierboven vastgesteld hebben dat ten eerste ook het derde

van de drie perkamenten bladen vóór het papieren boekblok verloren is gegaan en dat er ten tweede op de verdwenen perkamenten bladen achteraan ook nog tekst moet hebben gestaan, is het niet ondenkbaar dat het derde perkamenten en het eerste papieren blad vooraan samen de proloog hebben bevat. Omdat de inhoudstafel de proloog evenwel niet vermeldt, is het niet uit te sluiten dat er aan het begin van het handschrift geen tekstverlies is opgetreden omdat de twee verdwenen bladen blanco waren. Misschien heeft de kopiïst het eerste papieren blad van het begin af aan als een soort schutblad voor zijn boek beschouwd en het daarom niet beschreven.

2.3.3. Conclusie

Als we deze gegevens samenvatten komen we tot de conclusie dat het boek uit vier delen bestaat, die afzonderlijke eenheden vormden en naderhand tot een ‘groecodex’ samengebonden werden.

Deel	Folium	Katern	Legenden
1	1-23	1-3	1-5
2	24-54	4-7	6-9
3	55-89	8-11	10-18
4	90-slot	12-14 (-15)	19-22 (-24)

In tegenstelling tot de meeste *Gulden Legende*-handschriften schreef de kopiïst zoals gezegd de teksten niet onmiddellijk achter elkaar, maar begon een aantal keer voor een nieuw hoofdstuk op een nieuw folium of zelfs met een nieuw katern. De vreemde open plek midden in katern 3 (fol. 19v-20v) lijkt erop te wijzen dat de kopiïst de Blasiuslegende als laatste heeft toegevoegd om zodoende te vermijden dat er een al te groot gat (f. 19v-23v) zou ontstaan.

2.4. SCHRIFT EN RUBRICATIE

Ondanks het feit dat het boek duidelijk in verschillende werkfasen is ontstaan, hebben we de indruk dat er slechts één enkele schrijver aan gewerkt heeft. Omdat er onderbrekingen zijn geweest tussen het tot stand komen van de afzonderlijke delen, variëren het schrift en de kleur van de inkt. Zonder te willen vooruitlopen op een grondig paleografisch onderzoek, sluiten we ons aan bij de mening van L. Schmitz dat het schrift van één schrijver afkomstig is en vermoedelijk in de late vijftiende of de vroege zestiende eeuw gedateerd moet worden.

De tekst is in zwarte inkt in een regelmatige en goed leesbare letter geschreven. Opvallend is dat de kopiist een paar keer een rondje boven de 'u' plaatst, wat men in het Duitse taalgebied regelmatig, maar ook in het oosten van het Nederlandse taalgebied en een enkele keer in Holland aantreft. (Van Loey, 1965, § 34a Opm. 1).

Het abbreviatuursysteem is bescheiden. De kopiist maakt regelmatig gebruik van de nasaalstreep, de 'er'-afkorting en de gebruikelijke abbreviaties voor 'ende'- en '-heit'. Ook de naam 'Jhesus Christus' wordt op de gewone manier afgekort.

De tekst bevat weinig fouten. Waar ze voorkomen, werden ze met rood doorgehaald. Hier en daar staan toevoegingen in de marges, die met verwijstekens gemarkeerd werden.

Jacopo da Varazze liet het grootste deel van de legenden voorafgaan door een etymologische verklaring van de naam van de betrokken heilige. Voor vertalers vormen deze tekstbrokken steeds een bijzondere uitdaging, omdat de auteur daarin associatief met Latijnse en Griekse woorden jongleert op een manier, die in een andere taal niet of nauwelijks te volgen is. Deze stukken horen dan ook tot de moeilijkste passages in de tekst van Petrus Naghel en werden daarom door latere kopiïsten en bewerkers graag weggelaten. Waar de legende in het Anholtse handschrift door de etymologie van de naam van de heilige voorafgegaan wordt, krijgt dit tekstgedeelte een eigen initiaal en een eigen opschrift (bv. 'Wat die name Katherina beduet').

De opschriften staan in rubriek en de initialen waarmee de legenden beginnen, zijn in het rood uitgevoerd en bijna overal drie regels hoog. Groter is de initiaal bij het advent-hoofdstuk (vier regels) en kleiner bij de Vituslegende (twee regels). De initiaal 'J' van de Ignatiuslegende staat als enige links in de marge naast de tekst en is zes regels hoog. Daarnaast heeft de rubricator rode paragraaftekens ingevoegd om de tekst te structureren en de hoofdletters met een rood streepje opgehoogd. De namen van heiligen en autoriteiten evenals de afkorting voor 'Jhesus Christus' en het woord 'amen' zijn in de tekst af en toe, maar niet systematisch, met rood onderstreept.

2.5. DE INHOUD

Zoals uit de inhoudstafel blijkt, bevatte het handschrift oorspronkelijk twee dozijn legenden, en wel een selectie van 21 hoofdstukken uit het

standaardcorpus van de *Gulden Legende* en drie hoofdstukken die tot het z.g. ‘Sondergut’ gerekend worden, d.w.z. legenden die later aan het basisbestand zijn toegevoegd. Zowel de keuze als de volgorde van de hoofdstukken doet erg willekeurig aan. Alleen het hoofdstuk over de advent, waarmee de bundel opent, staat op de plaats waar het in het standaardcorpus van de *Gulden Legende* thuishoort, namelijk aan het begin. Aan de hand van de editie van de *Gulden Legende* (Berteloot *et al.*, 2011),³ die de gebruikelijke volgorde van de legenden weerspiegelt, zoals men die in het Brusselse handschrift 15140 en in het standaardcorpus van Jacopo da Varazze aantreft, kunnen de legenden grotendeels geïdentificeerd worden. Voor wat de ‘Sondergutlegenden’ en andere afwijkende tekstversies betreft, verwijzen we ter identificatie naar de lijst van varianten en incipits in het boek van Werner Williams-Krapp (1986). Het manuscript bevat de volgende legenden:

1. Advent: *Gulden Legende*, hoofdstuk 1. De tekst is identiek met de editie.
2. Sint Forseus: *Gulden Legende*, hoofdstuk 138. De Latijnse *Legenda aurea* bevat geen etymologie, de Middelnederlandse vertaling evenmin. De tekst is identiek met de editie. De naamvorm Euforcus is ongebruikelijk, hij wisselt in het handschrift af met de variant Forcyves en de gangbare vorm Forseus.
3. Sint Vitus en Modestus: *Gulden Legende*, hoofdstuk 76. Petrus Naghels vertaling van Jacopo’s etymologie ontbreekt en de tekst is niet gelijk aan de editie. Te oordelen naar het incipit is de tekst evenmin gelijk aan een van de versies die door Williams-Krapp (1986, p. 469) genoemd worden.
4. Sint Ignatius: *Gulden Legende*, hoofdstuk 36. De etymologie is voorhanden en de tekst is identiek met de editie.
5. Sint Blasius: *Gulden Legende*, hoofdstuk 38. Petrus Naghels vertaling van Jacopo’s etymologie ontbreekt maar de tekst is identiek met de editie.
6. Sint Policarpus: Sondergut. Te oordelen naar het incipit correspondeert de tekst met de tweede versie bij Williams-Krapp (1986, p. 451).

³ Gemakshalve citeren we deze uitgave verder als ‘de editie’.

7. Sint Willibrordus: Sondergut. De tekst correspondeert wat het incipit betreft met de derde versie bij Williams-Krapp (1986, p. 471).
8. Allerzielen: *Gulden Legende*, hoofdstuk 156. De tekst is identiek met de editie.
9. Sint Adrianus: *Gulden Legende*, hoofdstuk 126. De *Legenda aurea* bevat geen etymologie. De tekst is identiek met de editie.
10. Sinte Katharina: *Gulden Legende*, hoofdstuk 165. Petrus Naghels vertaling van Jacopo's etymologie ontbreekt en de tekst is identiek met de editie.
11. Sinte Margareta: *Gulden Legende*, hoofdstuk 87. De etymologie is voorhanden en de tekst is identiek met de editie.
12. Sinte Justina: *Gulden Legende*, hoofdstuk 136. Petrus Naghels vertaling van Jacopo's etymologie ontbreekt en de tekst wijkt af van de editie. Williams-Krapp (1986, p. 424) kent maar één versie en geeft geen incipit.
13. Sint Paulus apostel: *Gulden Legende*, hoofdstuk 84. De Latijnse *Legenda aurea* bevat geen etymologie, evenmin als de vertaling van Petrus Naghel. De tekst stemt met lichte variaties overeen met de editie.
14. Sint Alexius: *Gulden Legende*, hoofdstuk 88. De Latijnse *Legenda aurea* bevat geen etymologie, evenmin als de vertaling van Petrus Naghel. De tekst is identiek met de editie.
15. Sint Jacobus "de gedeelde": *Gulden Legende*, hoofdstuk 167. De Latijnse *Legenda aurea* bevat geen etymologie en de tekst is identiek met de editie.
16. Sint Georgius (Joris): *Gulden Legende*, hoofdstuk 56. De Latijnse *Legenda aurea* bevat een etymologie, Petrus Naghels vertaling daarentegen niet. De tekst is identiek met de editie.
17. Sint Vincentius: *Gulden Legende*, hoofdstuk 25. De etymologie van Jacopo werd sterk gereduceerd en omgeformuleerd. De tekst is die van de editie, maar met varianten.
18. Sint Pancratius: *Gulden Legende*, hoofdstuk 70. De etymologie uit de Latijnse *Legenda aurea* en de vertaling van Petrus Naghel ontbreekt en de tekst is identiek met de editie.

19. Sint Paulus' Beking: *Gulden Legende*, hoofdstuk 28. De *Legenda aurea* bevat geen etymologie, evenmin als de vertaling van Petrus Naghel. De tekst wijkt af van de editie.

20. Sint Petrus: *Gulden Legende*, hoofdstuk 83.

21. Sint Ambrosius: *Gulden Legende*, hoofdstuk 55. De etymologie van Jacopo is sterk gereduceerd. De tekst is niet identiek met de editie.

22. Pasen: *Gulden Legende*, hoofdstuk 52. De tekst is identiek met de editie.

[23. Sinte Maria Magdalena: *Gulden Legende*, hoofdstuk 90. Ontbreekt.]

[24. Sint Eustachius: Sondergut. Ontbreekt.]

Plaatsen we de hoofdstukken in de oorspronkelijke volgorde waarin ze in de *Gulden Legende* voorkomen, dan omvat het handschrift – afgezien van de drie ‘Sondergutlegenden’ - de hoofdstukken 1, 25, 28, 36, 38, 52, 55, 56, 70, 76, 83, 84, 87, 88, 90, 126, 136, 138, 156, 165 en 167. Afgezien van twee kleine clusters van telkens twee opeenvolgende legenden, nl. 83 en 84 (Petrus en Paulus) resp. 87 en 88 (Margareta en Alexius), die echter niet achter elkaar gekopieerd werden, is er geen samenhang in de selectie te herkennen.

Ook de thematische selectie laat geen bijzondere voorkeur herkennen. Het handschrift bevat drie hoofdstukken over feestdagen (advent, Pasen, Allerzielen), die afgezien van het eerste niet in de gangbare volgorde staan. Verder werden er zeventien legenden van mannelijke en vier van vrouwelijke heiligen geselecteerd. De keuze omvat zowel zomer- als winterstuklegenden, waaruit we kunnen concluderen dat de legger van de kopiist beide delen bevat moet hebben.

Aan de hand van het legendenregister van Werner Williams-Krapp (1986, p. 385-472) kan men in grove trekken vaststellen in welke bekende manuscripten de ‘Sondergutlegenden’ overgeleverd zijn. De legende van Sint Polycarpus in de versie van het Anholtse handschrift (Williams-Krapp 1986, p. 451, versie 2) schijnt uitsluitend in handschrift Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, cod. VI B 14 (siglum Am1) voor te komen, dat in de buurt van Utrecht ontstaan is. De legende van Sint Willibrordus in versie 3 van Williams-Krapp (1986, p. 471) is te vinden in de handschriften Deventer, Athenaeumbibliotheek, cod. 101 D 5 (siglum D1, geschreven te Deventer), Gent, Universiteitsbibliotheek, cod. 1080 (siglum Gt3, geschreven te Zevenborren?), Londen,

British Library, cod. Add. 18162 (siglum L1, geschreven te Utrecht), Leiden, Universiteitsbibliotheek, cod. Lett. 280 (siglum Ld7, geschreven te Amsterdam) en Münster-Albachten, Haus Alvinghof, von und zur Mühlen'sche Bibliothek, cod. 71 (siglum Mü2, geschreven in de Kartuis te Dülmen in Westfalen).⁴

De legger van het Anholtse handschrift is bijgevolg een handschrift geweest dat in de Y1/Y2-tak van het stemma van Werner Williams-Krapp (1986, p. 174) thuishoorde en deel uitmaakte van een tekstversie die vanuit Utrecht vooral naar het oosten uitstraalde, al vindt men ook een enkel afschrift in Holland (Ld7) en Zuid-Brabant (Gt3).

2.6. DE TAAL

Uiteraard verraadt ook de taal het een en ander over de origine van het Anholtse handschrift. We hebben hierboven al gesignaleerd dat de kopiist de letter 'u' af en toe van een klein superscript rondje voorziet. Dat vindt men wel een enkele keer in Holland, maar in de regel vooral in het oosten van het Nederlandse en in het Duitse taalgebied.

Duidelijk oostelijk zijn ook vormen met een niet-gevoaliseerde 'i' vóór een dentaal zoals *olt*, *oelders*, *beholden*, *golt*, *scolderen*, *hi solde* e.d. naast af en toe ook *out*. Deze vormen treft men in het Gelders en verder naar het oosten en in het westelijke Middelnederduits aan. Vormen met 'a' (*alt*, *beholden*), die eerder Limburgs en Nederrijns zijn (Van Loey, 1965, § 96) komt men in het handschrift niet tegen. Dit laatste correspondeert met het feit dat de korte 'o' in open syllabe ook nergens als 'a' gespeld wordt (dus steeds *Godes*, *boven*, *openbaer*, *overste* en nooit *aueruids* e.d.). We zullen het handschrift dus niet op de eerste plaats in het Gelders of het Kleefs moeten plaatsen (zie Van Loey, 1965, § 76 Opm. 1).

Eveneens oostelijk zijn vormen met 'u' waar het Nederlands in de regel 'o' vertoont. We vinden *sunde* naast *sonde*, *hungherich* naast *hongherich*, *kundighen* naast *wonde* enz. (Van Loey, 1965, § 25 Opm. 1).

⁴ Omdat de derde 'Sondergutlegende', die van sint Eustachius, compleet verloren is gegaan, kan hierover uiteraard niets meer gezegd worden. Er bestaan een negental verschillende versies van, zoals blijkt uit Williams-Krapp 1986, p. 409-410.

Opvallend zijn ‘ee’-spellingen voor woorden die in het Nederlands normaal een ‘ie’ vertonen, in het bijzonder bij imperfectumvormen van sterke werkwoorden (*hi veel* van ‘vallen’, *hi reep* van ‘roepen’, *hi leet* van ‘laten’) maar ook elders (bv. *sec* voor ‘ziek’ en *deent* voor ‘dien het’). Dit gebeurt echter niet systematisch. We vinden evengoed vormen met ‘ie’ als *siele*, *diepheit*, *briefen lieve*. De ‘ee’-vormen komen in het oostelijke Middelnederlands voor (Van Loey, 1965, § 53) maar ook in het Westfaals. Andersom vindt men ‘ie’ waar het Nederlands ‘ee’ heeft in woorden als *siekerden*, *bekiert* en *kieren*.

Opvallend zijn ook de vele ‘o’-spellingen waar het Nederlandse normaal ‘oe’ schrijft (*moder*, *ropen*, *boken*, *broder* e.d.). Ook dit zijn oostelijke vormen (Van Loey, 1965, K1 § 85).

Wat de pronomina betreft, komen we *oen* tegen voor Nederlands ‘hen’ (Van Loey, 1965, § 28d: ‘Noordoosten’) en *oer*, *hoer* en *hore* voor ‘haar/hun’.

De tekst vertoont dus een hele reeks kenmerken die noordoostelijk aandoen, al ontbreken vrijwel nergens de gewone Nederlandse vormen. Naar zijn taal te oordelen is de schrijver bijgevolg met grote waarschijnlijkheid afkomstig uit de oostelijke periferie van het Nederlandse of de westelijke periferie van het Nederduitse taalgebied.

2.7. DE ORIGINE

De resultaten van dit kleine taalonderzoek zijn volkomen in overeenstemming met wat we langs andere weg over het handschrift te weten kunnen komen. De manuscriptverzameling op Schloss Anholt is van dubbele origine. Het ene deel wordt gevormd door de bibliotheek van het adelsgeslacht Salm-Salm en wordt van oudsher op het kasteel bewaard. Het andere deel is afkomstig uit het voormalige klooster Mariengarden, ook Großburlo genoemd, dat in de buurt van Borken in Westfalen ligt. Dit convent werd in de dertiende eeuw door Wilhelmiëten uit de Nederlanden opgericht, maar omstreeks het midden van de vijftiende eeuw door paus Nicolaas V aan de Cisterciënzers overgedragen. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd het klooster herhaaldelijk geplunderd, maar het bleef bestaan tot in 1803, toen het hele kloosterdomein met alle bezittingen, inclusief de bibliotheek, aan de familie Salm-Salm werd overgedragen. Het boekenbezit werd naar Anholt overgebracht, waar het met de adelsbibliotheek werd verenigd. Nadat beide bestanden lange tijd een eenheid vormden, zijn ze sinds kort weer van elkaar gescheiden en tegenwoordig

in verschillende zalen in het kasteel ondergebracht. Na een pauze van meer dan een eeuw is het klooster Mariengarden in 1920 weer door Oblaten (Oblati Mariae immaculatae) in gebruik genomen, die er tegenwoordig een gymnasium onderhouden.

Het handschrift is dus naar alle waarschijnlijkheid geschreven door een Cisterciënzer uit Mariengarden. Omdat over de samenstelling van de kloosterbevolking verder geen gegevens voorhanden zijn, zijn preciezere uitspraken over de herkomst van de schrijver van het handschrift niet mogelijk. Wat zijn taal betreft kan hij net zo goed uit het westelijke Westfalen als uit de IJsselstreek afkomstig geweest zijn. Vermoedelijk maakte hij bij het kopiëren gebruik van een sterker Nederlands gekleurde legger.

3. CONCLUSIE

Samenvattend kan men uit het voorafgaande de volgende conclusies trekken. Ondanks het feit dat het Anholtse handschrift duidelijk in verschillende werkfasen is ontstaan, krijgt men de indruk dat er slechts één enkele schrijver aan gewerkt heeft, die het vermoedelijk voor eigen gebruik heeft samengesteld. Naar alle waarschijnlijkheid was hij een bewoner van het klooster Mariengarden/Großburlo in de buurt van Borken in Westfalen. Omdat het handschrift vermoedelijk in de late vijftiende of vroege zestiende eeuw tot stand is gekomen, was de schrijver vermoedelijk een cisterciënzer. Hij moet bij het kopiëren gedurende geruime tijd een volledig *Gulden legende*-handschrift ter beschikking gehad hebben, dat naast het standaardcorpus ook ‘Sondergut’ bevatte. Zijn legger behoorde tot de stemmatakken Y1 of Y2 van Williams-Krapp, waarvan er meerdere exemplaren in het oosten van het Nederlandse taalgebied en in het westen van Westfalen circuleerden. De samensteller ging bij het kopiëren niet systematisch te werk en bekommerde zich niet om de volgorde van de legenden. Drie keer begon hij voor een nieuwe legende een nieuw katern zonder er rekening mee te houden dat het vorige nog niet volgeschreven was, en een enkele keer vulde hij naderhand een voor een groot deel nog leeg katern op. Hij maakte bij het kopiëren een zeer persoonlijke keuze van hoofdstukken uit de *Legenda aurea* en de Sondergutlegenden, waaruit echter geen bijzonder profiel valt af te leiden. Tussen het tot stand komen van de afzonderlijke delen van het handschrift kunnen langere tijdspannen gelegen hebben, waardoor het schrift en de inkt variëren. Uiteindelijk kwamen op deze manier een viertal afzonderlijke eenheden tot stand, die

achteraf in de vorm van een ‘groeihandschrift’ samengebonden werden. Het boek, dat nog in zijn oorspronkelijke maar op een dilettantische manier herstelde band zit, kwam bij de opheffing van klooster Mariengarden in 1803 samen met de rest van de conventsbibliotheek in het bezit van het geslacht Salm-Salm in Anholt, waar het tot op de dag van vandaag wordt bewaard.

We stellen voor om het handschrift in het kader van het Nederlandse *Legenda aurea*-onderzoek in het vervolg met het siglum An1 aan te duiden.

Literatuurlijst

- Berteloot, A., G. Claassens & W. Kuiper** (2011). *Gulden Legende. De Middelnederlandse vertaling van de Legenda aurea door Petrus Naghel* uitgegeven naar handschrift Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 15140. Deel II. Turnhout: Brepols. (Deel I is in druk).
- Scheurkogel L.** (1990). *Dat ander pasenael. De Noordnederlandse vertaling van de Legenda aurea*. Groningen (ongepubliceerde doctoraalscriptie).
- Scheurkogel, L.** (1997). “De overlevering van de Noord- en Zuidnederlandse ‘Legenda aurea’. Een tussentijds verslag”. In *Verslagen en mededelingen van de KANTL*, 1997, p. 60-118.
- Schmitz, L.** (1901). *Inventar der nichtstaatlichen Archive des Kreises Borken. Herausgegeben von der Historischen Kommission der Provinz Westfalen*. Veröffentlichungen der Historischen Kommission der Provinz Westfalen. Inventare der nichtstaatlichen Archive der Provinz Westfalen. Beiband I. Regierungsbezirk Münster. Heft II. Kreis Borken. Münster.
- Williams-Krapp, W.** (1986). *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters. Studien zu ihrer Überlieferungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*. Texte und Textgeschichte. Würzburger Forschungen 20. Tübingen: Niemeyer.
- Van Loey, A.** (1965). *Middelnederlandse Spraakkunst. II. Klankleer*. Groningen/Antwerpen: Wolters/De Sikkel.

BIJLAGE: twee pagina's uit het handschrift

In eerste vander aduente
Van sancte euforzius
Van sancte vitus
Van sancte Ignacius
Van sancte blasius
Van sancte polycarpus
Van sancte wilibrord bisscop
Van alre lieden ghedencken alle
Van sinte adriaen
Van sancte katherinen
Van sancte margarieta
Van sancte Jultien
Van sinte pauwel apostel
Van sinte alexius
Van sinte Jacob den merceder
Van sinte Jozys
Van sinte innocencius
Van sinte panthracius
Van sinte pauwels bekeringhe
Van sinte peter
Van sinte ambrosius
Vander nerrile alle ons heren
Van sancte maria magdalena
Van sinte eustacius

vander aduent/dus heren ihesu xpi aduent beduut

Dier weken holt men ons here aduent om te beteikenen dat vier aduenten sijn Als cristus toe comste inde vleische inder heren in der Doet en ten domsdaghe (Suer die

leste weke wort selde gherudet want der hylighen glorie die inder lester aduent sal werde ghegheuen sie en sal nummermeer eynde (Hier bi ist dat eerste vel pous vanden eerste sonendaghe vander aduent heuet vier vers gheraket mede gloria patri om te beteyke te die vier voer seide toe comste (Mer ist dat vier to comste ofte aduent sijn uochten soe scijnt dat die kerke sonderlinghe holt ghedenckenisse vande twee tias van cristus to comste inde vleische en ten ordel al set welckijnt inde dienste vande tide En hier ome ist dat die valde vander aduent sonnighe sijn in bliscapē En som in droefhede want ouermids der toe comst cristus in den vleische soe hiereu die valde der bliscap suer ouermids der to comst ten ordel valt me der droefheit En om dit te beteikene so singhet die kerke sonnighe sanghe der bliscapē Ende dat om die to comst der ontfenghertichē en der bliscap mer so myghe sanghe der bliscap laet sie En dat ouermids der toe comst der weder gherechichē en droefheit (Op die toe comst cristus inde vleische soe mach me twee dinghe merke als die betamelichē des to comtes en die orbaer des to comstes (Den eersten merct men die betamelichē des to comst om des